

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՕՀԱՆՅԱՆ

պատմական գիր. թեկնածու, ԵՊՀ

ԱՆՏԻԿ ԴԱՐԱՇՐՁԱՆԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՊԱՏՄԱԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆՈՒՄ

Էջմիածնի պատմաագագագրական թանգարանում (այսուհետ՝ ԷՊԱԹ) պահվում են հելլենիստական, ուշ անտիկ և վաղ միջնադարյան դարաշրջանների որոշ հնագիտական նյութեր, որոնց մեծ մասը դուրս է մնացել գիտական շրջանառությունից¹: Դրանք մասնակի կանոնավոր պեղումների, հիմնականում, շինարարական աշխատանքների կամ պատահական գյուտերի միջոցով ի հայտ եկած առարկաներ են, որոնք ջանասիրաբար հայտնաբերել և հավաքել է Հին Վաղարշապատի հնագիտական անցյալի լավագույն գիտակ, վաստակաշատ հնագետ, պատմական գիտությունների թեկնածու Ռ. Մ. Թորոսյանը²: Ներկայացվող հնագիտական նյութը հայտնաբերվել է Հին Վաղարշապատի ենթադրվող միջնաբերդից (Մայր Տաճարի տարածք), քաղաքի սահմաններից դուրս գտնվող դամբարանադաշտից և շրջակա բնակավայրերից: Վերջին հարյուրամյակում նշված տարածքներում կատարվել են կարճատև հնագիտական պեղումներ, որոնք գրավոր աղբյուրների հաղորդումների և ուղեկցող նյութի (պատահական գտածոներ, շինարարական աշխատանքների ընթացքում ի հայտ եկած հնագիտական առարկաներ) հետ միասին հնարավորություն են ընձեռել գիտնականներին հրապարակել կարելորդ ուսումնասիրություններ: Վերջիններս հարստացրել են մեր գիտելիքները Հայաստանի և Հին Վաղարշապատի պատմության և նյութական մշակույթի մասին³: Ներկայացվող հաղորդման նպատակն է շրջանառության

¹ Մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում պ. գ. թ. Ա. Գևորգյան և ԷՊԱԹ-ի փոխտնօրեն Ա. Թադևոսյանին՝ սույն հաղորդումը պատրաստելու ընթացքում ցուցաբերած բազմակողմանի օգնության համար:

² Ռ. Մ. Թորոսյանի մասնագիտական բարձր մակարդակով կատարած դաշտային օրագրերը պահվում են ԷՊԱԹ-ում և ընդգրկում են տարբեր ժամանակաշրջաններ ու, անկասկած, առանձին գիտական ուսումնասիրության և հրատարակության կարիք ունեն:

³ Ա. Քալանթար, Հին Վաղարշապատի պեղումները, Հայաստան: Փարս դարից միջ-

մեջ դնել առայժմ չիրատարակված հնագիտական նյութեր եւ լրացնել Հին Վաղարշապատի նյութական մշակույթի վերաբերյալ առկա տվյալները:

Խնդիրներ. Ներկայացվող նյութի առաջին խումբը կազմում են խեցեղեն առարկաները: Դրանք մասամբ ամբողջական, հիմնականում վատ պահպանված կամ բեկորային վիճակում գտնվող իրեր են՝ տարբեր տեսակի կավանոթներ, ջրատար խողովակներ, կոմինդրի կտորներ եւ այլն: Այս խումբը լրացնում են խեցեղեն արտադրանքի այն բեկորները, որոնք ի հայտ են եկել միայն Էջմիածնի Մայր Տաճարի տարածքում կատարված շինարարական աշխատանքների ընթացքում (Հին Վաղարշապատի ենթադրվող միջնաբերդ):

1. Կարաս. ԷՊԱԹ, անձնագիր N 2378, իսկ. 2378. հայտնաբերվել է Էջմիածնի արտադրական վարչության տարածքից, շինարարական աշխատանքների ընթացքում: Միջին հատվածից ներքև չի պահպանվել: Դատելով պահպանված մասից՝ բարձրությունը 80-90 սմ է: Թեթևակի ավազախառն խեցիով, բաց կարմրավուն, հավասարաչափ թրծված, ոչ շատ ուռուցիկ իրանով, դեպի վեր թեքված շրթով, լայնաբերան այս կարասը նմանօրինակներով ընդգրկում է բավական լայն ժամանակահատված (Գառնի, Արտաշատ, Շիրակավան, Շամիրամ, Զաքարի բերդ եւ այլն): Իրանի եւ շրթի մանրամասներով նման անոթներն առնչվում են Հայաստանի հեղինիստական դարաշրջանի թաղումային կարասներին: Կարասի իրանից փոքր-ինչ ներքև, պտտվելու ընթացքում շեղի կտրող մասով արված ակոսի խիստ հորիզոնական գոտին, շրթի եւ իրանի կանոնավոր ուրվագծերը ենթադրում են կարասի պատրաստման արհեստանոցի բարձր մակարդակը (ամուր, չճոճվող դուրգ, կավի մաքրված-մաղված հումք եւ այլն): Դատելով արտաքին մանրամասներից եւ բարձրորակ մշակումից՝ այս կարասները, ամենայն հավանականությամբ, տնտեսական

նադար, երկերի ժողովածու, Երևան, 2007, էջ 318-357. Դ. Ա. Тирациян, К вопросу о градостроительной структуре и типологии древнего Вагارشата. ИФЖ, N 2, 1977, с. 81-97. Ժ. Գ. Խաչատրյան, Վաղարշապատի հիմնադրման հարցի շուրջ. ՊԲՀ, 2010, թ. 1, էջ 3-24. Նույնի՝ Քաղաք-Կայնալոյիս-Վաղարշապատ, «Էջմիածին», Թ., 2014, էջ 29-53. Ժ. Գ. Խաչատրյան, Ռ. Մ. Թորոսյան, Նյութեր Վաղարշապատի հյուսիսարևելյան դամբարանադաշտից. ԼՀԳ, թ. 5, 1976, էջ 99-111. Ս. Հ. Սարգսյան, Հին Վաղարշապատի տեղադրությունն ըստ հնագիտական եւ մատենագիտական տվյալների. ԼՀԳ, թ. 7, 1975, էջ 56-78. Ռ. Մ. Թորոսյան, Ս. Կրկյաշարյան, Հնագիտական նորություններ Էջմիածնից. ՊԲՀ, թ. 4, 1971, էջ 286-290. Ռ. Թորոսյան, Ֆ. Տեր-Մարտիրոսով, Ուշ հեղինիստական ժամանակաշրջանի դամբարաններ Էջմիածնի շրջանի Այգեշատ գյուղում. ՊԲՀ, թ. 2, 1976, էջ 765-769:

նշանակության համար նախատեսված կավանդոթներ են, որոնք հանդիպում են նաև Բ. հ. Ա.-Դ. դդ. Հայաստանի բնակավայրերում⁴:

2. Կարասի շուրթի բեկոր. ԷՊԱԹ, անձնագիր N 477. վերգետնյա նյութ Էջմիածնի համատնտեսության արտադրական արհեստանոցի տարածքից (նկ. 1/1): Բաց կարմրավուն, հաստ պատերով, կլորացող շուրթով, թաղումնային կարաս: Ռ. Մ. Թորոսյանը թվագրում է Բ. հ. Բ.-Գ. դդ.: Նշված ժամանակաշրջանով են թվագրվում Ա.-Գ. դդ. Հայաստանի հնավայրերից գտնված բազմաթիվ նմանօրինակները:

3. Կարասների շուրթերի բեկորներ. ԷՊԱԹ, անձնագիր N 3424 (նկ. 1/2): Աղավառաձև գլուխի արեւմտյան մասից, վերգետնյա նյութ: Կարմրավուն, լավ հարդարված արտաքին մակերեսով, ավազախառը կավով: Առաջինի շուրթը թեքված է դեպի վեր, վերին մասն ուղիղ կտրված: Երկրորդ կարասի շուրթը գլանաձև է: Նմանօրինակները հանդիպում են ուշ անտիկ եւ վաղ միջնադարյան բոլոր հուշարձաններում⁵:

4. Սափոր. ԷՊԱԹ, անձնագիր N 3720 (նկ. 1/3): Հավաքչական աշխատանքների ընթացքում գտնված այս կավանդոթը թանգարան է հանձնել Ռ. Մ. Թորոսյանը Էջմիածնից 4-4,5 կմ արեւմուտքում գտնվող վաղ բրոնզեդարյան «Մոխրաբլուր» հնավայրի վերին՝ հելլենիստական դարաշրջանի շերտից: Բաց կարմրավուն մակերեսով, գնդաձև իրանով, վերին մասում՝ հորիզոնական ակոսով, որից սկսվում է դեպի չափապանված շուրթը կամ վզիկը գնացող կլորավուն կանթը: Այս սափորի նմանօրինակները հայտնի են Հայաստանի հելլենիստական դարաշրջանի գրեթե բոլոր հուշարձաններում⁶:

5. Փոքրիկ գավաթ-սափորիկ. ԷՊԱԹ, անձնագիր N 3433, բարձրությունը՝ 9 սմ, իրանի տրամագիծը՝ 11 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 5,5 սմ, շուրթի տրամագիծը՝ 4,5 սմ (նկ. 1/4): Բաց-դարչնագույն, փոքր-ինչ ուռուցիկ իրան, թեթևակի դեպի դուրս հակված շուրթ, իրանի միջին մասից

⁴ Ж. Д. Хачатрян, Гарни V, Античный некрополь (результаты раскопок 1966-1972 гг.), Ереван, 1976, с. 26, 27. Ժ. Դ. Խաչատրյան, Ա. Գ. Կանեցյան, Արտաշատի VIII բլրի շերտագրությունը. ԼՀԳ, 1974, թ. 9, էջ 80, տախտ. III. С. А. Есаян, А. А. Калантарян, Ошакан, I, Основные результаты раскопок 1971-1983 гг., Ереван, 1988, табл. XLVI. XXX. А. Демирханян, Северо-восток Еревана в эпоху Арташесидов, Ереван, 2010, с. 31. Հ. Ա. Օհանյան, Հայաստանի անտիկ բնակավայրերի մշակույթը, Գիտ. թեզ. պատմ. գիտ. թեկնածուի գիտ. աստիճանի հայցկետ համար, Երևան, 1990, աղ. XXVI եւ այլն:

⁵ Б. Н. Аракелян, Гарни II, Результаты раскопок 1951-1955 гг., Ереван, 1957, табл. X. Ж. Д. Хачатрян, Гарни V, Античный некрополь (Результаты раскопок 1956-1972 гг.), Ереван, 1976, табл. VII, IX.

⁶ Г. А. Тирациян, Древнеармянская керамика из раскопок Армавира (опыт классификации и датировки). ИФЖ, N 1, 1971, с. 216-217. նույնի՝ Культура древней Армении (VI в. до н. э. - III в. н. э.), Ереван, 1988, с. 119:

քիչ բարձր փոքրիկ կանթ: Ներսի կողմից սեղմվելու եղանակով արված են երեք շարք իրար զուգահեռ զարդեր: Գտնվել է սալարկղային թաղումից, Զվարթնոցից արևմուտք՝ անասնագումերի տարածքից, որը Հին Վաղարշապատի դամբարանադաշտի շարունակությունն է կազմում (հյուսիսարևելյան դամբարանադաշտ): Ռ. Թորոսյանն այն թվագրում է Ք. հ. Գ.-Դ. դդ.: Նմանօրինակներ հայտնի են նաև Գառնիի՝ Ք. հ. Ա.-Բ. դդ. թաղումներից:

6. Գունագարդ խեցու բեկոր. ԷՊԱԹ, անձնագիր N 4417 (նկ. I/5): Հոփսիմնի բազիլիկ եկեղեցու արսիղի միջին մասից, ստորին շերտից: Բաց դարչնագույն, առանց անգորի, անփայլ դարչնագույն ֆոնի վրա՝ մուգ կարմրավուն, իրար զուգահեռ երկու գծեր: Ըստ թանգարանային անձնագրի՝ Ռ. Թորոսյանը թվագրում է Ք. ա. Բ. դ., թեև նման կատարումով խեցեղենը հայտնի է Ք. հ. Բ.-Գ. դդ. հուշարձաններում: Ավելացնենք նաև, որ գտնվելու վայրը Հին Վաղարշապատի հյուսիսարևելյան դամբարանադաշտն է (Ք. հ. Բ.-Դ. դդ.)⁷:

7. Թասիկի բեկոր. ԷՊԱԹ, անձնագիր N 1370 (նկ. I/6): Գտնվել է Էջմիածնի անտառից հարավ՝ հելլենիստական բնակավայրից: Նուրբ խեցիով, սև փայլեցված այս բեկորը արտաքին կատարումով առնչվում է դեռևս ուրարտական, ավելի հաճախ՝ վաղ հայկական և հելլենիստական դարաշրջաններից հայտնի թաս-փիալաներին⁸: Ռ. Թորոսյանը դրանք թվագրում է Ք. ա. Գ.-Բ. դդ. (ԷՊԱԹ անձնագիր):

8. Առանձին խումբ են կազմում միայն Մայր Տաճարի տարածքից շինարարական աշխատանքների ընթացքում 0,5-1,5 մ խորությունից ի հայտ եկած խեցեղենի բեկորները (նկ. II): Դրանք կարող են տեսակավորվել և թվագրվել ըստ շուրթերի ձևերի, մասամբ պահպանված իրանի կտորների, արտաքին ու ներքին հարդարմամբ: Այս խմբի մեջ առանձնանում են դարչնագույն, անփայլ արտաքին մակերեսով, դրսից կամ ներսից, շուրթի և իրանի վրա տարված կարմիր գույնի ներկով հորիզոնական, մոտ 1 սմ լայնությամբ, հաճախ անփույթ տարված գծերով (երբեմն տարբեր մասերում թափված կարմիր ներկի հետքերով) խեցեղենի բեկորները: Սրանք թասերի, թաս-փիալաների կամ ոչ խորը ափսեների կտորներ են, որոնց նմանօրինակները հայտնի են Արտաշատի, Դվինի, Գառնիի Ք. հ. Ա.-Գ. դդ. խեցեղեն արտադրանքում:

⁷ Ж. Д. Хачатрян, Гарни V, с. 39, 41, табл. XIII, XIV.

⁸ Г. А. Тирация, Культура древней Армении, с. 120, рис. 31. Ժ. Դ. Խաչատրյան, Արտաշատ, հ. II, Անտիկ դամբարանադաշտեր (1971-1977 թթ. պեղումներ), Երևան, 1981, էջ 94, նկ. 473, 48.5 և այլն:

9. Ափսև՝ ոչ խորը, ներս հակված բարակացող շուրթով, հարթ հատակով, փայլեցված, գազարագույն: Ամենայն հավանականությամբ թվագրվում է Ք. ա. Գ. - Ա. դարերով: Հայտնաբերվել է Շրեշ-բլուրից (Էջմիածնից 500-600 մ հյուսիս, դեպի Օշական տանող ճանապարհի աջ կողմում): Նմանօրինակները հայտնի են հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանի գրեթե բոլոր հուշարձաններում: Ռ. Թորոսյանն օրագրային գրառումներում նշում է նաև Շրեշ-բլուրի տարածքից գտնված, նույն դարաշրջանով թվագրվող բազմաթիվ այլ խեցեղեն բեկորներ⁹:

10. Իլիկի գլխիկ. ԷՊԱԹ, անձնագիր N 3436, ամբողջական, Զվարթնոցի անասնագույն (Հին Վաղարշապատի հյուսիսարևելյան դամբարանադաշտի շարունակություն): Գտնվել է կավն դագաղից: Այս դամբարանադաշտում բացված կավն դագաղներով թաղումները թվագրվում են Ք. հ. Գ.-Դ. դդ.¹⁰: Իլիկի գլխիկը թվագրելու միակ կովանը նույն ժամանակահատվածին վերագրվող կավն դագաղներն են, քանի որ այս առարկան Հայաստանի տարբեր հնավայրերից ավելի վաղ և ավելի ուշ ժամանակաշրջանների հաճախակի հանդիպող առարկաներից է:

11. Կավն խողովակներ. ԷՊԱԹ, անձնագիր N 3681, 3682 (սկ. II/2): Հայտնաբերվել են Ս. Հռիփսիմի տաճարից հյուսիս և հյուսիս-արևելք ընկած տարածքում Ռ. Թորոսյանի պեղումների ընթացքում: Բաց դարչնագույն, դուրգի վրա պատրաստված, համաչափ թրծված, 1,2 - 1,4 մ երկարությամբ այս խողովակները փոքր-ինչ նեղացող վերջնամասում ունեն հաջորդ խողովակի մեջ մտնող, 10-12 սմ երկարությամբ և ուռուցիկ գոտիով սահմանափակված հատված: Ընդունված է նմանատիպ խողովակներն անվանել ջրատար, թեև չի բացառվում դրանց օգտագործումը գինեգործության բնագավառում: Այս ենթադրությունը հիմնավորված է պատմական գիտությունների թեկնածու Գ. Ս. Թումանյանի՝ Աշտարակում կատարած պեղումներով, որտեղ բացվել է հնձանից դեպի ավազան տանող խողովակաշար¹¹: Եթե Աշտարակի՝ վաղ միջնադարով թվագրվող գինետար խողովակները գետնափոր են և նշանակված են մեկ գինու ավազան կամ կարաս լցնելու համար, ապա Վաղարշապատի վերոհիշյալ խողովակները կարող էին լինել շարժական, իրարից տարբեր հեռավորության վրա գտնվող գինու տարողություններ լցնելու համար: Նույն նպատակով կարող էին օգտագործվել նաև կավն խողովակ-կեղիկները, որոնք հայտ-

⁹ ԷՊԱԹ, Ռ. Թորոսյանի օրագիր, էջ 1-3, գծանկար:

¹⁰ Ա. Քալանթար, նշվ. աշխ., էջ 337, 351, նկ. 8-11. Դ. Ա. Тирациян, Культура Арменин, с. 177. Ժ. Գ. Խաչատրյան, Ռ. Մ. Թորոսյան, նշվ. աշխ., էջ 100, տախտ. I, նկ. 1:

¹¹ Գ. Ա. Թումանյան, Հնձանային մշակույթը Հայաստանում, Երևան, 2008, էջ 33, նկ. 22:

նի են Արտաշատի պեղումներից¹²: Հատկանշական է, որ խաղողի ճգմված հյութը հնձանից նվազագույն նստվածքով կիսաներ գինու պահեստավորման ավազաններ և կարասներ: Նման ենթադրության համար ապացույց կարող են հանդիսանալ խողովակների՝ առանց դժվարության վերգետնյա հավաքելը և խցանվելու դեպքում ապամոնտաժելն ու լվանալը: Վաղարշապատի խողովակների արտաքին տեսքի բարձրորակ և հավասարաչափ թրծվածությունը թույլ է տալիս ենթադրելու դրանց վերգետնյա օգտագործման մասին: Հատկանշական է, որ խողովակներից մեկի իրանը զարդարված է երկաթյա սուր գործիքով, դուրգի պտտվելու ընթացքում տարված, իրար խիստ զուգահեռ, ալիքաձև և այն երկու կողմներից սահմանափակող երկու ուղղագիծ ակոսներով:

1976 թ. վերոհիշյալ տարածքում Հռիփսիմեի բազիլիկայից ոչ հեռու, շինարարական աշխատանքների ընթացքում բացվել են տնտեսական կառույցների և այլ շինությունների հիմնապատեր: Ռ. Թորոսյանը նույն վայրում կատարել է հետազոտություններ և պեղումներ, որոնց ընթացքում բացվել են ժայռափոր հնձաններ¹³: Դրանք ուղղակի ապացուցում են Ագաթանգեղոսի հիշատակած, Վաղարշապատից հյուսիս-արևելք տարածվող «քաղաքադաշտում» հնձանների և հնձանային շինությունների գոյության ճշմարտացիությունը¹⁴: Ավելացնենք նաև, որ անտիկ և վաղ միջնադարյան դարաշրջաններում հնձաններ ի հայտ են եկել գրեթե բոլոր քաղաքները և բնակավայրերը գոտեփորող երկրագործական տարածքներում¹⁵:

Ապսկի. Էջմիածնի թանգարանի՝ մեր տրամադրության տակ գտնվող հնագիտական նյութերի երկրորդ խումբը կազմում են երեք ամբողջական և թերի ամբողջական ապակյա սրվակները, ինչպես նաև փշրված, խիստ բեկորային վիճակում պահպանված ապակյա արտադրանքի նմուշները: Էջմիածնից և շրջակա տարածքներից հայտնի ապակյա անոթների հիմնական մասը հայտնաբերվել է հյուսիսարևելյան դամբարանադաշտից Ռ.

¹² Б. Н. Аракелян, Арташат, I, Основные результаты раскопок, 1970-1977 гг., Ереван, 1982, табл. XXVII.

¹³ Р. М. Торосян, Новонайденные памятники близ храма Рипсиме. IV Республиканская научная конференция по проблемам культуры и искусства Армении, Ереван, 1979, с. 266-267.

¹⁴ Ագաթանգեղոսի Պատմութիւն հայոց. Աշխատասիրութեամբ՝ Գ. Տեր-Մկրտչևանի և Ստ. Կանայևանցի, Տիֆլիս, 1909, Ժ. Գ.:

¹⁵ Г. А. Тиранян, К вопросу о градостроительной структуре и топографии древнего Варагшапата. ИФЖ, N 2, 1977, с. 9. Գ. Ա. Թումանյան, Հնձանային մշակույթը Հայաստանում, էջ 28, 31. Բ. Ն. Առաքելյան, Գ. Ա. Տիրացյան, Ժ. Դ. Խաչատրյան, Հին Հայաստանի ապակին, ՀՀՀԸ, պրակ I, Երևան, 1969, նկ. 30, 31, 33, 78, 79. Ж. Д. Хачатрян, Гарин, VI, VII, XIX. Ժ. Դ. Խաչատրյան, Ռ. Մ. Թորոսյան, Նյութեր Վաղարշապատի հյուսիսարևելյան դամբարանադաշտից. ԼՀԳ, թ. 5, 1976, էջ 100, 111:

Թորոսյանի պեղումների ընթացքում: Դրանք թվագրվում են Հայաստանի անտիկ դարաշրջանի հուշարձանների և Հռոմեական կայսրության արևելյան պրովինցիաներից հայտնի նմանօրինակներով (Ք. հ. Բ.-Դ. դդ.)¹⁶:

1. Ապակյա գավաթ. ԷՊԱԹ անձնագիր N 3268, բարձրությունը 12 սմ, ուռուցիկ իրանի տրամագիծը (նկ. III/1): Հանձնել և անձնագիրը գրել է Ռ. Թորոսյանը: Ապակին կիսաթափանցիկ, կաթնամանուշակագույն երանգներով: Իրանի վերին մասում ունի գեղեցիկ ձևավորված, փոքրիկ ելուստով կանաչ: Պահպանված է միայն անոթի վերին մասը: Այս ապակյա գավաթի աղոտ, ցածրորակ լուսանկարը կամ ճիշտ նմանակը մեզ հանդիպեց Ռ. Թորոսյանի և Ս. Կրկյաշարյանի հրատարակած հոդվածում¹⁷, որտեղ այն ամբողջական է: Բացի լուսանկարից՝ նշված է գտնվելու վայրը (Վաղարշապատի դամբարանադաշտ, պետական տնտեսության արտադրամասի տարածք, 1968 թ., կարասային թաղում): Թանգարանի անձնագրում, որ ստորագրված է Ռ. Թորոսյանի կողմից, գտնվելու վայրը նշված է Թեղուտի էնեոլիթյան բնակավայրից հյուսիս, Ք. ա. Դ.-Գ. դդ. բնակավայրը: Արտաքին հարդարանքով, հատկապես վերին մասում ելուստավոր կանթով այս գեղեցիկ գավաթը, ինչպես հաջորդ երկու սրվակները, կարող է թվագրվել Ք. հ. Բ.-Դ. դդ.: Ավելի հավանական է, որ այն հայտնաբերվել է Վաղարշապատի դամբարանադաշտից:

2. Ապակյա սրվակ. ԷՊԱԹ անձնագիր N 3854 (նկ. III/2): Թանգարանին է հանձնել Ռ. Թորոսյանը, Հոփիսիմնի տաճարի շրջակայքում կատարված պեղումների ընթացքում աղյուսաշեն թաղումից: Ունի տանձաձև իրան, բարձր վզիկ, դուրս փռված, ձագարաձև շուրթ, որի վրա առկա է փոքրիկ ակոս: Փոքրիկ հատակի վրա պահպանվել է ապակու հավելադիր զանգվածի կոտրվածքի հետքը: Իրանը զարդարված է հորիզոնական հավելադիր, ոչ բարձր թմրիկներով: Ունի մանուշակագույն և դարչնագույն թափանցիկ երանգ:

3. Ապակյա սրվակ. ԷՊԱԹ անձնագիր N 4243 (նկ. III/3): Գտնվել է Վաղարշապատի դամբարանադաշտից, ավերված, անտիկ դարաշրջանի քարարկղային թաղումից, Համակցված կերերի գործարանից 40-45 մ արևմուտք: Թանգարանին է հանձնել այդ գործարանի տնօրեն Ա. Հարությունյանը: Ունի առանց շուրթի բարձր վզիկ, կիսաթափանցիկ, բաց կանաչավուն երանգի փքուն, գնդաձև իրան:

¹⁶ Բ. Ն. Առաքելյան, Գ. Ա. Տիրացյան, Ժ. Դ. Խաչատրյան, Հին Հայաստանի ապակին, ՀՀՀԸ, պրակ I, Երևան, 1969, նկ. 30, 31, 33, 78, 79. Ж. Д. Хачатрян, Гарни, табл. VI, VII, XIX. Ժ. Դ. Խաչատրյան, Ռ. Մ. Թորոսյան, Նյութեր Վաղարշապատի հյուսիսարևելյան դամբարանադաշտից, ԼՀԳ, թ. 5, 1976, էջ 100, III:

¹⁷ Ռ. Մ. Թորոսյան, Ս. Կրկյաշարյան, նշվ. աշխ., հղում 20:

Մեղադ. Մետաղե առարկաները չորսն են.

1. Մատանի. ԷՊԱԹ անձնագիր N 4111 (նկ. IV/1), բրոնզ, 1979 թ.: Հայտնաբերվել է Հոփսիմնի տաճարից ոչ հեռու, IV դ. բազիլիկայի ներսի մասում, հատակից ներքև, N 12 քարարկղային դամբարանից: Պատրաստվել է կլոր մետաղալարից, իրար չմիացող ծայրերը տափակեցված են: Վահանակով մատանիներ հաճախ են հանդիպում Ք. ա. Գ.-Ա. և Ք. հ. Ա.-Գ. դդ. թաղումային գույքի մեջ (Գառնի, Արտաշատ, Վաղարշապատ, Շամիրամ և այլն)¹⁸: Ռ. Մ. Թորոսյանը թվագրում է Ք. հ. Գ.-Դ. դդ.: Մատանու վահանակի մասում ծայրերն իրար չմիացած նմուշներ մեզ հայտնի չեն: Այն, հավանաբար, կտրվել է մշակելու ընթացքում կամ հետագայում:

2. Տափակաշուրթ դեղդիր. ԷՊԱԹ, անձնագիր N 3442 (նկ. IV/2): 1974 թ., ամբողջական, Զվարթնոցի համատնտեսության անասնագումերի տարածք (Հին Վաղարշապատի դամբարանադաշտ): Հելլենիստական և ուշ անտիկ դարաշրջանների թաղումներից հաճախ հանդիպող առարկա է¹⁹:

3. Գոտու ճարմանդ, ԷՊԱԹ, Ռ. Թորոսյանի դաշտային օրագիր (էջ 21, նկ. IV/3), N 1 քարարկղային թաղում: Նույնպես անտիկ դարաշրջանի թաղումային գույքի ուղեկցող առարկա է²⁰:

4. Զարդ-զանգակներ: ԷՊԱԹ, անձնագիր N 4114 (նկ. IV/4), բրոնզ, 1979 թ., թերի-ամբողջական: Հայտնաբերվել են Հոփսիմնի տաճարի հյուսիսային պարսպից դուրս՝ քարարկղային թաղումից: Պատրաստված են կիսագնդաձև, բարակ, բրոնզե թիթեղից, արտաքին մասում՝ անցքով ելուստ: Մեկի ներսում՝ աղեղաձև կամրջակ, որից կախված է փոքրիկ լեզվակ: Զարդակոճակին զուգահեռ նմանօրինակները հանդիպում են Ք. ա. Գ.-Ա. դդ., ավելի հաճախ՝ Ք. հ. Ա.-Գ. դդ. տարրեր տիպերի թաղումներից: Արտաշատի և Օշականի նմանօրինակ զարդերը, ըստ ուղեկցող նյութերի, թվագրվում են, համապատասխանաբար, Ք. ա. Գ.-Ա. և Ք. հ. Ա.-Բ. դդ.²¹: Ռ. Թորոսյանը, ըստ ուղեկցող նյութերի, վերոհիշյալ զարդ-զանգակը թվագրում է Ք. հ. Գ.-Ե. դդ.:

¹⁸ Б. Н. Аракелян, Гарни II, նշվ. աշխ., էջ 79, рис. 49. Ж. Д. Хачатрян, Гарни V, с. 108, рис. 47. Ա. Քալանթար, Հին Վաղարշապատի պեղումները, Երևան, 1935, էջ 35. Հ. Ա. Օհանյան, նշվ. աշխ., աղ. XLIII:

¹⁹ Ж. Д. Хачатрян, նշվ. աշխ., рис. 11, 12, 39. Հ. Ա. Օհանյան, Ներքին Բագմաբերդի դամբարանուրը, ԼՀԳ, 1980, էջ 86-89. Б. Н. Аракелян, նշվ. աշխ., նկ. 52 և այլն. Ռ. Թորոսյան, Ֆ. Տեր-Մարտիրոսով, Ուշ հելլենիստական ժամանակաշրջանի դամբարաններ Էջմիածնի շրջանի Այգեշատ գյուղում. ՊԲՀ, թ. 2, 1976, էջ 767, նկ. I:

²⁰ Б. Н. Аракелян, նշվ. աշխ., նկ. 52 և այլն. Ռ. Թորոսյան, Ֆ. Տեր-Մարտիրոսով, նշվ. աշխ., էջ 767, նկ. I:

²¹ С. А. Есаян, Калантарян А. А., նշվ. աշխ., табл. XLII, նկ. 6. Ժ. Դ. Խաչատրյան, Արտաշատ, II, էջ 75, նկ. 43:

Քար. Թանգարանում առկա է ընդամենը մեկ քարե առարկա.

1. Քարե կոնգլոմերատից պատրաստված զարդակոճակ (ԷՊԱԹ, անձնագիր N 4112, նկ. IV/5), որ գտնվել է Հոփսիմնի բազիլիկայի ներսում բացված քարարկղային թաղումից (N 12): Հատած-կոնաձև, միջանցիկ անցքով: Քարից, ապակու մածուկից, կամ կավից պատրաստած նման զարդակոճակները հաճախ հանդիպում են հելլենիստական եւ ուշ անտիկ դարաշրջանների թաղումներից (Գառնի, Արտաշատ, Սեւանի ավազան, Ավան, Օշական եւ այլն)²²: Այս ճարմանը Ռ. Թորոսյանն, ըստ ողեկցող նյութի եւ շերտագրության, թվագրում է Ք. հ. Բ.-Դ. դդ.:

Վերոհիշյալ հնագիտական նյութը լրացնում է նախորդ աշխատանքներում արտահայտված կարծիքները Վաղարշապատի եւ շրջապատի անտիկ դարաշրջանի նյութական մշակույթի, քաղաքի հիմնադրման, զարգացման, մայրաքաղաք հռչակվելու եւ անվանակոչության վերաբերյալ: Առանց վերջնական կարծիք հայտնելու՝ կուզենայինք մեր նկատառումները ավելացնել նշված խնդիրների շուրջ:

1968 թ. Էջմիածնի պետական տնտեսության արտադրամասի տարածքում Ռ. Թորոսյանի հայտնաբերած կարասային թաղումը փակված է եղել լատինատառ արձանագրությամբ կղմինդրով: Ըստ Ս. Կրկյաշարյանի՝ այն առնչվում է IV Սկյութական կոչվող լեզեռնին, որի հիմնական բանակատեղը եղել է Արտաշատը²³: Մայրաքաղաքից հյուսիս, այժմյան Փոքր Վեդի բնակավայրի եզրին 1968 թ. հայտնաբերվել է Տրայանոս կայսեր (98-117 թթ.) արձանագրությունը, ըստ որի՝ հռոմեական այդ լեզեռնը Արտաշատում զբաղվել է շինարարությամբ²⁴: Դիոն Կասսիոսի հաղորդման համաձայն՝ Տրայանոսը, «բոլոր հարմար վայրերում պահակագործեր թողնելով», մեկնում է Հայաստանից²⁵: Անկասկած, «հարմար վայրերից» մեկը եղել է Էջմիածնի Մայր Տաճարի այժմյան տարածքը, որտեղ թողնված պահակագործը կարող էր IV Սկյութական լեզեռնի մեկ կամ մի քանի կոհորտաներից բաղկացած զորաջոկատ լինել: Ամենայն հավանականությամբ, զորաջոկատի վրա դրված հիմնական խնդիրն եղել է ոչ միայն հարավային կողմից պարթև-պարսից Արշակունիներից սպասվող վտանգը

²² Б. Н. Аракелян, Гарни II, с. 82, рис. 586. Ж. Д. Хачатрян, Гарни V, с. 117, рис. 32, табл. XXV. Ժ. Դ. Խաչատրյան, Արտաշատ, II, էջ 85, նկ. 39. А. Демирханян, ук. соч., табл. 27 եւ այլն:

²³ Ռ. Մ. Թորոսյան, Ս. Կրկյաշարյան, Հնագիտական նորություններ Էջմիածնից. ՊԲՀ, թ. 4, 1971, էջ 287:

²⁴ Բ. Ն. Առաքելյան, Լատիններն արձանագրություններ Արտաշատ մայրաքաղաքից. ՊԲՀ, թ. 4, 1967, էջ 307, 309:

²⁵ Դիոն Կասսիոս, Հռոմեական պատմություն (թարգմ. բնագրից՝ Ս. Կրկյաշարյանի), Երևան, 1976, էջ 209:

Նկ. 1

Նկ. 2

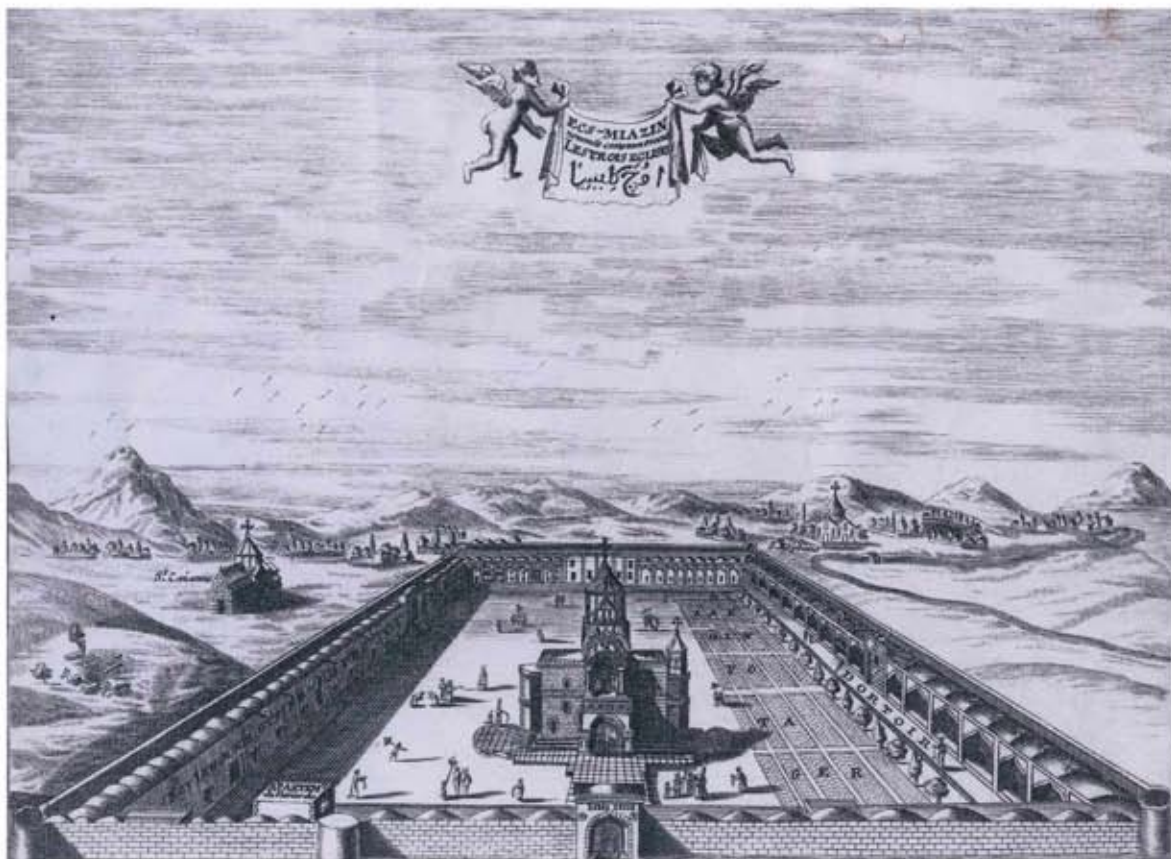

Նկ. 3

Նկ. 4

Նկ. 1-4. Անտիկ դարաշրջանի նյութեր
Էջմիածնի պատմաազգագրական թանգարանից

Նկ. 5. Մայր Տաճարն ըստ Ժան Շարդենի, 1672-1673 թթ.

դինագրավելու, այլ նաև դեռևս հելլենիստական դարաշրջանից խիտ րնակեցված տարածքները (Արարատյան դաշտավայրի արևմտյան հատված, Արագածի հարավային նախալեռնային գոտի, Շիրակի հարթավայր) հսկողության տակ պահելու համար: Հայտնաբերված լեգեոնական դրոշմով ծածկի կոմիսիոնի առկայությունը ենթադրում է, որ այստեղի կայազորը նույնպես զբաղվել է ինչ-որ շինարարությամբ. հավանաբար՝ ճամբար կառուցելով: Ճամբարը կարող էր կառուցվել կամ միայն այստեղ թողնված մեկ կամ մի քանի կոհորտաների, կամ էլ այն չափերի, հարկ եղած դեպքում տարբեր վայրերում տեղավորված լեգիոնի մյուս միավորները տեղավորելու համար: Ինչպես հայտնի է, հռոմեական լեգեոնների ճամբարները կառուցվում էին հարթ, չորս կողմերից լայն տեսադաշտ ունեցող տարածքներում (լեգեոնները հռոմեական կայսրության հզորության ժամանակաշրջանում հարթավայրերում ճակատամարտից հիմնականում հաղթանակած էին դուրս գալիս): Հատակագծում ուղղանկյուն այդ զորակայանները շրջափակվում էին ժամանակավոր պաշտպանական կառույցներով²⁶: Վերջիններս կայսրության արևմտյան պրովինցիաների անտառաշատ վայրերում սրածայր-գերանակապ ամուր ցանկապատեր, քարաշատ տեղերում ոչ շատ հզոր պարսպապատեր էին: Հռոմում՝ Տրայանոսի հուշայան բարձրաքանդակներից մեկում, պատկերված է դակերի հարձակումը հռոմեական ամրոց-ճամբարի (*castellum*) վրա, որտեղ պարզ երևում է պարսպապատի քարե շարվածքի մի հատվածը²⁷: Արարատյան դաշտավայրի արևմտյան հատվածում ճամբարի պաշտպանական պարսպի հումքը կարող էր լինել ավանդական կավը: Հետագայում պաշտպանական այդ կառույցը, ամենայն հավանականությամբ, մի քանի անգամ վերակառուցվել և հզորացվել է: Ս. Սարդարյանի վկայությամբ, դեռևս 1945 թ. Մայր Տաճարի տարածքում՝ ճեմարանի և հանրակացարանի մերձակայքում, երևում էին լայն, կավե պարսպի հետքեր²⁸:

Մենք հակված ենք Հ. Պ. Հակոբյանի ենթադրությանը, որ Վաղարշապատի միջնաբերդի ուղղանկյուն հատակագծային հորինվածքի նախատիպ կարող էին լինել հռոմեական լիմեսների համակարգում կառուցված կաստելիումները²⁹: Վաղարշապատի միջնաբերդի դեպքում այդ նախատիպը, անկասկած, եղել է ուղղակի Սկյութական IV լեգեոնի զորաջոկա-

²⁶ Юлий Цезарь, Заметки о галльской войне, Санкт-Петербург, 1998, с. 293-296.

²⁷ Н. А. Машкин, История древнего Рима, Москва, 1949, с. 479, рис. 167.

²⁸ Ս. Ա. Սարգսյան, Հին Վաղարշապատի տեղադրությունը ըստ հնագիտական և մատենագիտական տվյալների. ԼՀԳ, թ. 7, 1975, էջ 55:

²⁹ Հ. Պ. Հակոբյան, Մեծ և Փոքր Հայքերի սահմանագծի հռոմեական ամրությունների համակարգը. ՊԲՀ, թ. 4, 1986, էջ 153:

տի կառուցած ճամբարը (հատկանշական է, որ Մայր Տաճարի հետագա բոլոր դարերի վերակառուցումների և վերանորոգումների ընթացքում պահպանվել է վերը նշված հատակագծային հորինվածքը (նկ. V)³⁰:

Տրայանոսին հաջորդած կայսրերի՝ Ադրիանոսի (117-138 թթ.) և Անտոնինոս Պիոսի (138-161 թթ.) ժամանակաշրջաններում, այսինքն՝ Մեծ Հայքի թագավորներ Վաղարշ Ա.-ի (117-144 թթ.) և Սոհեմոս-Տիգրան Վերջինի (141-161 թթ. և 161-191 թթ.) գահակալության տարիներին (ըստ ակադեմիկոս Ս. Տ. Երևմյանի և մյուս հետազոտողների՝ 161-163 թթ. քաղաքական իրադրության փոփոխության պատճառով գահակալել է պարսից Պարթև-Արշակունի Վաղարշ Գ.- Պերոգի ընտանիքից՝ Բակուրը): Ճամբարի շրջապատում, ըստ ամենայնի, սաղմնավորվել է այն բնակավայրը, որը հետագայում դարձել է Կայնեպոլիս - Նոր քաղաք - Վաղարշապատի միջնաբերդին հարող քաղաքի նախատիպը (Հռոմեական դարաշրջանում նմանօրինակ աստիճանական զարգացումներ հայտնի են կայսրության արևմտյան և արևելյան պրովինցիաներում)³¹: Մեզ հայտնի չէ՝ 163 թ. առաջ, խնդրո առարկա միջնաբերդի շուրջ տարածված բնակավայրը պարսպապատ է եղել, թե ոչ: Անկախ այս խնդրից, նաև ելնելով քաղաքական իրավիճակից, Կապադովկիայի հռոմեական ռազմական շրջանի հրամանատար Ստատիոս Պրիսկոսը նույն թվականին այդ բնակավայրն անվանակոչեց Կայնեպոլիս և հռչակեց որպես Մեծ Հայքի գլխավոր քաղաք (մայրաքաղաք)³²: Հռոմեացիները, ինչպես նաև նախկինում հույները, նվաճած երկրներում բնակավայրերի, ընդհանրապես տեղանունների անվանումները չէին թարգմանում, ոչ էլ նորից անվանակոչում, այլ արտասանում և գրում էին փոքր-ինչ լատինացված կամ հունականացված ձևով: Հետևաբար, Կայնեպոլիսի տեղում այդ ժամանակահատվածում որևէ անվանումով բնակավայր չի եղել. Հայաստանում միակ բացառությունը կարող է լինել Ներոն կայսեր կողմից՝ 54-68 թթ., Տրդատ Ա.-ի թագադրությունից հետո Արտաշատի Ներոնեա վերանվանակոչելու դեպքը, որը շատ կարճ ժամանակ հետո իսպառ մոռացվեց: Եթե եղել է, ինչպես հիշա-

³⁰ «Путешествие Шардена по Закавказью в 1672-1673 гг.», перевод Е. В. Бахутовой и Д. Л. Косовича (из Журнала «Кавказский вестник» за 1900 и 1901 гг.), Тифлиси, 1902.

³¹ Ս. Մ. Երևմյան, Վաղարշ Բ.-ի քաղաքական հարաբերությունները Հռոմի և պարթևների հետ. ՊԲՀ, թ. 4, 1976, էջ 38:

³² В. Джанашидзе, К вопросу о развитии раннесредневековых городов Грузии. Археология, этнография и фольклористика Кавказа, Св. Эчмиадзин, 2003, с. 141-143.

տակում է Մովսես Խորենացին (Արտիմեդ, Վարդգեսավան), ապա դրանց անվանումները մոռացվել են և չեն օգտագործվել³³:

Մենք համակարծիք ենք ժ. Դ. Խաչատրյանին, ով Կայնեպոլիս-Նոր քաղաքի հետագա զարգացումը վերագրում է 163 թ. մինչև դարավերջ ընկած ժամանակահատվածը³⁴: 1863 և 1907 թթ. Էջմիածնի տարածքից հայտնաբերվել են երկու հունարեն արձանագրություններ: Դրանցից առաջինը վերաբերում է 175 թ. (կայսր Մարկոս Ավրելիոսի օրոք (161-180 թթ.), որտեղ նշվում է Կապադովկիայի ռազմական շրջանի հրամանատար լեգատ Արիոս Անտոնիոսի հրամանատարությանը գտնվող XII Fulminata և XV Apollinaris լեգեոնների երկու զորաջոկատների մասին, որոնք զբաղվել են շինարարությամբ: 185 թ. գրված երկրորդ արձանագրությունը (կայսր Կոնոդոսի, Մարկոս Ավրելիոսի որդու օրոք՝ 180-192 թթ.) հաղորդում է միայն XV Apollinaris լեգեոնի մասին³⁵: Այսինքն՝ 185 թ. ոչ միայն լեգեոնի զորաջոկատը, այլև լեգեոնը մոտ 12 տարի գտնվել են Կայնեպոլիսում և զբաղվել շինարարությամբ, ըստ երևույթին, պաշտպանական համակարգ կառուցելով: Թերևս, հետագայում Սոհեմոսի երկրորդ գահակալությունից և բնակավայրը Կայնեպոլիս անվանակոչելուց հետո (163 թ.) այստեղ նույնպես գտնվել են հռոմեական զորամասեր: Անկասկած, քաղաքի վերակառուցումը, պաշտպանական համակարգը հզորացնելը շարունակվել է Սահեմոսից հետո, հռոմեացիների հովանավորությունը վայելող Վաղարշ Բ.-ի գահակալության տարիներին (186-198 թթ.): Խորենացու հայտնի հիշատակությունը քաղաքացուղ Վարդգեսավանի պարսպապատման մասին («Այժմ այս Վաղարշ պատեցայ պարսպաւ և իզօր պատուարաւ, և անուանեաց Վաղարշապատ, որ և Նոր քաղաք»)՝ վերաբերում է ոչ թե Վաղարշ Ա.-ին, ինչպես ընդունված է եղել երկար ժամանակ, այլ Վաղարշ Բ.-ին³⁷:

Արտաշատի պեղումների ընթացքում բացված II շինարարական հորիզոնը, ըստ ժ. Դ. Խաչատրյանի, թվագրվում է Տրդատ I-ից մինչև 163

³³ Դիոն Կասսիոս, նշվ. աշխ., էջ 215, թարգմանության մեջ՝ Նոր քաղաք, հին հունարեն բնագրում՝ Կայնեպոլիս: Թարգմանության ծանոթագրություն 336. Т. Момзен, История Рима, т. V, Москва, 1949, с. 367. Ժ. Դ. Խաչատրյան, Վաղարշապատի հիմնադրման հարցի շուրջ. էջ 8. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն (քննական բնագիրը՝ Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի, աշխարհարար թարգմանությունը և մեկնաբանությունները՝ Ստ. Մալխասյանի), Երևան, 1981, էջ 241-242:

³⁴ Մովսես Խորենացի, նշվ. աշխ., էջ 241-242:

³⁵ Ժ. Դ. Խաչատրյան, Վաղարշապատի հիմնադրման հարցի շուրջ. էջ 4-23. նույնի՝ Նոր քաղաք-Կայնեպոլիս-Վաղարշապատ, «Էջմիածին», 2014, Թ.:

³⁶ К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, Москва-Ленинград, 1953, с. 264, 268. Ժ. Դ. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 8:

³⁷ Մովսես Խորենացի, նշվ. աշխ., էջ 241:

թ., այսինքն՝ մինչև Սահեմոսի առաջին գահակալության վերջը³⁸։ Այս ընթացքում Էջմիածնի նշված տարածքում, թեև ոչ նույն թափով, թերևս շինարարական աշխատանքներ են կատարվել, հակառակ դեպքում այն չէր հռչակվի գլխավոր քաղաք (163 թ.)։ Մեր ներկայացրած հնագիտական նյութի շարքում որոշ նյութեր եւս կարող են թվագրվել նշված ժամանակահատվածով։ Ինչպես վերը նշեցինք, Սոհեմոսի երկրորդ գահակալության տարիներին (163-191 թթ.), հռոմեացիների պահպանության եւ հսկողության տակ գտնվելով, վերջինս անմասն չի մնացել արդեն Կայնեպոլիս անվանակոչված եւ մայրաքաղաք դարձած բնակավայրի հետագա զարգացման գործում։ Խորհելու առիթ են տալիս Արտաշատից գտնված՝ Սոհեմոսի դրամները, որոնց ճշգրիտ թողարկման տարեթիվը որոշել է Ռ. Վարդանյանը (163 թ. դեկտեմբերից մինչև 164 թ. դեկտեմբեր)³⁹։ Ժ. Դ. Խաչատրյանը նշում է, որ այդ ընթացքում Սոհեմոսը Արտաշատում չի գտնվել, քանի որ այն ավերված է եղել⁴⁰։ Նա եղել է Արտաշատում, թե ոչ, դա երկրորդական հարց է, քանի որ դրամահատարանը գտնվել է հռչակավոր մայրաքաղաքում։ Հայտնաբերված դրամները կրկնում են Արտաշեսյան վերջին գահակալների դրամների պատկերագրությունը (Տիգրան Դ. - Էրատո, Մեծ եւ Փոքր Արարատներ եւ այլն)։ Ժ. Դ. Խաչատրյանը ենթադրում է, որ Սոհեմոսը նման դրամներ թողարկել է՝ հետեւելով մինչև Բ. հ. Ա.-Բ. դդ. հարատեւած նախնիների պաշտամունքի ծիսակարգին, երբ Արշակունիները դեռեւս կրում էին Արտաշեսյան թագերի նմանությամբ թագեր⁴¹։ Անկախ նրանից՝ Սոհեմոսը եղել է Երվանդունի, Արտաշեսյան, թե Արշակունի, նա նման պատկերագրությամբ դրամներ թողարկել է, մեր կարծիքով, հատկապես նշելու համար իր Արտաշեսյան ծագումը եւ հայոց գահի օրինական ժառանգորդ լինելու հանգամանքը։ Իսկ Արշակունիները, Սոհեմոսից առաջ եւ հետո, Արտաշեսյանների նմանության թագ կրել են, թե ոչ, մեզ հայտնի չէ։ Հայ Արշակունի թագավորները, թեև փորձում էին իրենց ազգակից պարսից-պարթև Արշակունիներից անկախ քաղաքականություն վարել, այնուամենայնիվ, նրանք Հայաստանում օտար էին համարվում, նույնիսկ մինչև Խորենացու ժամանակները⁴²։ Չենք կարծում

³⁸ Ս. Տ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 38. Ժ. Դ. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 10։

³⁹ Ժ. Դ. Խաչատրյան, Արտաշատի VIII բլրի շերտագրությունը. ԼՀԳ, թ. 2, 1974, էջ 84։

⁴⁰ Ռ. Վարդանյան, Լուկիոս Վերոսի օրոք Հայաստանում թողարկված պղնձյա դրամներ. ԴԲՀ, թ. 2, 2004, էջ 235, նկ. 2։

⁴¹ Ժ. Դ. Խաչատրյան, Արտաշատի հիմնադրման հարցի շուրջ, էջ 6։

⁴² Հմմտ. «Արդ՝ անցից ի թիւ մերոց արանց, մանաւանդ թե թագաւորաց, մինչև ցտերութիւնս Պարթևոց։ Քանզի ինձ այսոքիկ արք ի մերոց թագաւորաց են սիրելիք, որպէս բնիկք եւ իմոյ արեւանառոյք եւ հաւաստի հարազատք» (Մովսէս Խորենացի, նշվ. աշխ., էջ 81, տե՛ս նաեւ՝ ծնթ. 71)։

նաև, որ վերոնշյալ դրամները թողարկվել են մեռած նախնիների պաշտամունքի ծիսակարգը պահպանելու կամ վերհիշելու նպատակով, քանի որ Սոհեմոսն, անկասկած, տեղյակ պետք է լիներ Արտաշեսյան ավելի հզոր և հռչակված արքաների մասին, որպիսիք չէին Տիգրան Դ-ն և իր քույր Էրատոն:

Գ. Տ. Տիրացյանը, հենվելով վաղ միջնադարյան պատմիչների և հնագիտական տվյալների վրա, ենթադրում է Մայր Տաճարի (Վաղարշապատի միջնաբերդ) տարածքում գոյություն ունեցած նշանակալից կառույցների մասին (արքայական պալատ, հեթանոսական տաճար և այլն)⁴³: Չի բացառվում, որ հետագա հնագիտական ուսումնասիրությունները կհաստատեն մեծավաստակ գիտնականի ենթադրությունը:

РЕЗЮМЕ

Благодаря кратковременным раскопкам и случайным находкам за последние пятьдесят лет с территории города Эчмиадзина и ближайших поселений был собран археологический материал относящийся к античному периоду (III в. до н.э., IV в. н.э.). Материал собрал и передал Историко-этнографическому музею Эчмиадзина известный археолог Р. М. Торосян. Задача этой статьи внедрить в научное обращение уже имеющиеся находки и добавить некоторые данные к существующим исследованиям одного из важнейших периодов в истории и материальной культуры Армении и древнего Вагаршапата (г. Эчмиадзин). На основе археологических находок, опубликованных исследований и сообщений раннесредневековых армянских авторов, кратко затрагиваются также некоторые вопросы касающиеся основанию древнего Вагаршапата, его становлению главным городом а затем и столицей Великой Армении (II в. н.э.).

SUMMARY

During the last fifty years on the territory of the city of Etchmiadzin and its countryside some material of the Classical period (3rd century BC - 4th century AD) has been both excavated and occasionally found. That material was gathered and presented to the Historical and Ethnographical Museum of Etchmiadzin by the renowned archaeologist R. M. Torosyan. The goal of this article is to put this material in the scientific circulation and to add the knowledge to already existing data concerning of the most important periods of history and material culture of Armenia and the ancient Vagarshapat (Etchmiadzin). On the base of the archaeological material, published research and the data of early medieval Armenian authors we briefly discuss some questions concerning the foundation of ancient Vagarshapat, its names and its turning into the main city and afterwards capital of Great Armenia (2nd century AD).

⁴³ Գ. Ա. Կիրակոսյան, *Կուլտուրա ճրճւնայ Դրճւնայ Արմենիայ*, ժ. 154-155.